

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2024, c. 10, s. 2: 733-773

Şâz ve Münker Rivayetlerin Dinî Düşüncedeki Yeri The Role of Shādhand Munker Narrations in Religious Thought

Ahmet ALKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi ABD,

Dr. Instructor Member, Bilecik Şeyh Edebali University,

Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

ahmet.alkan@bilecik.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4628-7337

DOI: 10.47424/tasavvur.1545458

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 8 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Alkan, Ahmet. "Şâz ve Münker Rivayetlerin Dinî Düşüncedeki Yeri".

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 10/2 (Aralık 2024): 733-773.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1545458>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of

Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Hadis ıstılahı olarak meşhur olan şâz ve münker rivayetler, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren bütün ilmî alanlarda var olmuştur. Ancak bu rivayetleri ifade eden kavramlar zaman, kişi ve ilmî disiplinlere göre değişebilmektedir. Anlattığı hikâyelerde mübalağa üslubu kullanması ve ana akım rivayetlerde olmayan bazı detayları içermesi, insanların bu rivayetlere ilgi göstermesinin en önemli nedenlerindedir. Kur'an ve sünnetin temel prensip ve öğretilerine muhalif pek çok fikir ve düşünce, münker ve şâz rivayetler aracılığıyla dinî literatürde alan bulabilmiştir. İsrâîliyyat, bazı rivayet eserleri ve etki alanı geniş ekoller aracılığıyla yayılan ve Müslümanların fikir ve düşüncelerini her çağda etkileme potansiyeline sahip olan söz konusu rivayetlerin tenkit süzgecinden geçirilmesi, sebep oldukları tahribatın tespit edilmesi, tarihsel arka planlarının, kaynaklarının ve kullanılma gerekçelerinin anlaşılması ile bu rivayetlere karşı doğru tutumların belirlenmesi kritik öneme sahiptir. Modern dönemdeki bazı çalışmalarda, münker hadis, şâz kıraatler, şâz olan fikhî görüşler, emr-i bi'l mar'ûf ve nehy-i ani'l münker konuları, mevzubahis kavramların kullanıldığı ilmî disiplindeki manası bağlamında incelenmiştir. "Şâz ve Münker Rivayetlerin Dinî Düşüncedeki Yeri" başlıklı bu çalışmada ise şâz ve münker rivayetlerin kavramsal çerçevesi, tarihsel arka planı, yaşam alanı bulunduğu genel kaynaklar, insanların bu rivayetlere müracaat etmelerinin gerekçeleri, şâz ve münker rivayetlerin dinî düşünceye olumlu ve olumsuz etkileri ve söz konusu rivayetlere karşı doğru tutumun nasıl olması gerektiği konuları ele alınmaktadır. Konunun araştırılmasında klasik hadis eserlerine ve modern akademik çalışmalara müracaat edilerek şâz ve münkerin kavramsal çerçevesi ve tarihsel arka planıyla ilgili değerlendirmelerin tahlili yapılmıştır. Ayrıca, şâz ve münker rivayetlerin metin analizi yapılarak, bu rivayetlerin tutarlılığı ve İslam dinine uygunluğu, dinî düşünceye olumlu ve olumsuz etkileri eleştirel bakış açısıyla tartışılmış, farklı ekol ve âlimlerin şâz ve münker hadislere yaklaşımlarını esas alan karşılaştırmalı yöntemden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Münker, Şâz, Rivayet, Dinî düşünce.

Abstract

The terms "shâdh" and "munkar", well-known in hadith terminology, have existed across all scholarly fields since the earliest periods of Islam.

However, the concepts expressing these narrations could vary depending on time, individuals, and academic disciplines. The primary reasons for people's interest in these narrations are the use of an exaggerated style in the stories they convey and the inclusion of details not found in mainstream narrations. Many ideas and thoughts opposing the fundamental principles and teachings of the Qur'an and Sunnah have found a place in religious literature through munkar and shādh narrations. It is crucial to scrutinize these narrations, which have the potential to influence Muslims' thoughts and ideas in every era through Israiliyyat, certain narrative works, and schools with wide influence, to identify the damage they cause, understand their historical background, sources, and the reasons for their use, and determine the correct attitude towards them. In some modern studies, topics such as munkar hadiths, shādh readings, shādh legal opinions, and the concept of enjoining good and forbidding evil (amr bi'l-ma'rūf and nahy 'an al-munkar) have been examined within the context of the meanings of these terms in the scholarly disciplines where they are used. In the study titled "The Role of Shādh and Munkar Narrations in Religious Thought", the conceptual framework and historical background of shādh and munkar narrations, the general sources in which these narrations found a place, the reasons why people resort to these narrations, the positive and negative impacts of shādh and munkar narrations on religious thought, and the correct attitude towards these narrations will be discussed. Classical hadith works and modern academic studies were consulted in the research of this topic, and evaluations regarding the conceptual framework and historical background of the terms shādh and munkar were analyzed. The accuracy, consistency, and conformity of these texts with the religion of Islam, as well as their positive and negative impacts on religious thought, are discussed from a critical perspective. A comparative method based on the approaches of different schools and scholars towards shādh and munkar hadiths was also utilized.

Keywords: Hadith, Munkar, Shādh, Narration, Religious Thought.

Giriş

Hadislerin sıhhat dereceleri farklılık arzedeilmektedir. Bazı rivayetler sahih, meşhur ve ma'rūf kategorisinde değerlendirilirken, bazıları şâz, garîb,

münker ve mevzû gibi daha düşük güvenilirlik seviyelerinde olabilir. Farklı sıhhat derecesindeki rivayetlerin neredeyse tamamının, İslâm toplumlarının bazı kesimleri tarafından kullanılmak istenmesi tarihsel bir gerçekliktir. Bu durum, çeşitli ekol ve akımları kapsayan geniş manadaki dini düşüncenin oluşum ve gelişiminde sadece sahih hadislerin değil, münker ve şâz rivayetlerin de etkili olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Hız. Peygamber (sas), sahâbe, tâbiîn ve ulemanın şâz ve münker rivayetlere karşı olumsuz görüşlerini ifade eden pek çok nakil vardır. Örneğin; bir hadiste Hız. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmektedir: *Ahir zamanda, sizin ve babalarınızın daha önce duymadığı hadisleri size rivayet edecekler. Onlardan sakının!*¹ Tâbiîn büyüklerinden Nehâî (öl. 96/714), karşılaştığı sahâbe ve tâbiînin, garîb sözleri ve hadisleri kerih bulduklarını söylemiştir.² İmam Malik "İlmin en şerlisi garîb rivayetlerdir. En hayırlısı ise insanların rivayet ettiği zahir hadislerdir." demektedir.³ Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ise "Hadisin garîbine ittibâ eden, yalancı konumuna düşer"⁴ ifadesini kullanır. Ahmed b. Hanbel'e göre de hadislerin en şerlisi, amel edilmeyen garîb rivayetlerdir.⁵

Hız. Peygamber ve ulemanın garîb, münker ve şâz nevinden rivayetlerden sakındırmasına rağmen, bu rivayetlerin çeşitli fikir, düşünce ve mezhep ekollerinde yer edinebilmesi, şâz ve münker rivayetlerin kaynağını, müracaat edilme gerekçelerini, olumlu ve olumsuz etkilerini ve söz konusu rivayetlere karşı doğru yaklaşım yöntemini sorgulama ihtiyacını doğurmuştur. Bu sorular bağlamında, şâz ve münker rivayetlerin kavramsal çerçevesi, tarihsel arka planı, kaynağı, şâz ve münker rivayetlere müracaatın gerekçeleri, dini düşün-

¹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar bi-nakli'l-adl ani'l-adl ila Rasûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1334-1916), "Mukaddime", 4 (No. 6).

² Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Dammam: Dârü İbni'l-Cevzi, 1432-2011), 1/339.

³ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tuncî vd. (Magrib: Mektebetü Fudâle-el-Muhammediyye, 1385-1965), 2/60.

⁴ Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, 1/342.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li ulûmi'l-İmam Ahmed* (Mısır: Dârü'l-fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkikü't-Türâs, 1430-2009), 15/414.

ceye olumlu ve olumsuz etkileri ve mevzubahis rivayetlere doğru yaklaşım yönteminin izahı bu çalışmanın amacıdır.

Şâz ve münker rivayetlerin yukarıda zikredilen yönlerinin tespiti, bu rivayetlerin olmadığı yalın bir İslâm düşüncesini tahayyül fırsatı vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, söz konusu rivayetlerin dini düşünceye etkisinin analizi, İslâm içinden neşet eden bazı dini anlayış ve pratiklerin oturduğu zeminin güvenilirlik düzeyinin ve İslâm tarihinin belirli dönemlerindeki dini ve toplumsal dinamiklerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Böylelikle, İslâmî ilimlerde daha kapsamlı ve eleştirel bir bakış açısına teşvik edilecektir. Şâz ve münker rivayetler dışındaki bazı rivayetlerin dini düşüncenin oluşumundaki rolünün araştırılmasına da bir örnek teşkil edebilir.

Şâz ve münker kavramlarına ilişkin tartışmalarda klasik dönem kaynaklara ve modern dönem bilimsel çalışmalara başvurulmuştur. Zikredilen rivayetlerin tarihsel bağlamını ve farklı dönemlerde nasıl değerlendirildiklerini açıklamak amacıyla tarihsel yöntem kullanılmıştır. Çeşitli ekollerin şâz ve münker rivayetlere yaklaşımları örnekler üzerinden teorik çerçevede ele alınmış ve bu yaklaşımların olumlu ve olumsuz yönleri tartışılmıştır. Rivayetlerin içerdiği mesajlar üzerine de eleştirel değerlendirmeler yapılmıştır.

Dini fikriyatın oluşumunda şâz ve münker rivayetlerin rolünü zikredilen yönleriyle araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak, ulemanın münker ve şâz rivayet anlayışını, münker rivayetlerin onların nezdindeki hükmünü ve bu kavramların doğuş ve gelişim aşamalarını sadece hadis veya kelam ıstılahı olması yönüyle inceleyen araştırmalar mevcuttur. Ahmet Yücel, *Cerh Lafızlarından 'Münkerü'l-Hadis' ve Farklı Kullanımları* adlı makalesinde, "münker" kavramının gelişim aşamalarını, delalet ettiği çeşitli anlamları ve münker hadisin hükmünü, râvinin cerh ve ta'dîli bağlamında ele almaktadır. Hatice Karadeniz, *Hadis İliminde Münker Hadis Kavramı* adlı yüksek lisans tezinde, hadis literatüründe kullanılan "münker" tabirinin kavramsallaşma sürecini ve bu kavramın farklı kullanıcılara göre ifade ettiği anlamları incelemiştir. Muhammed Aslan, *Mütekaddimîn ve Müteahhirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis* adlı makalesinde, mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlerinin "münker" kavramını râvi ve rivayet bağlamında nasıl kullandıklarını araştırmış ve bu kavramın Kur'an ve hadislerdeki anlamlarına değinmiştir. Fatma Bayraktar Ka-

rahan, *Kelamî Bir Kavram Olarak 'Münker'in Semantik Analizi* adlı makalesinde, münker kavramının sözlükteki anlamını, "münker" in zıt, yakın ve eş anlamlı sözcüklerini incelemekte ve bu kavramın özellikle emr-i bi'l mar'ûf ve nehy-i ani'l münker bağlamında Kur'an'daki kullanımı ile kelam terimi olarak kullanımını üzerine semantik bir analiz yapmaktadır. Mehmet Koç-Talat Sakallı "Hadiste Şâz Kavramının Teşekkül Sürecinde İmam Şâfiî'nin Rolü" adlı çalışmalarında "şâz" kelimesinin kavramsallaşma sürecinde İmam Şâfiî'nin rolünü ele almaktadırlar. Muhyittin Düzenli şâz kavramını, hadisin sıhhatine zarar veren bir illet olması yönüyle ve ayrıca, metin tenkidıyla de ilişkilendirerek incelediği "Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz" adlı bir kitap telif etmiştir. Zikredilen son iki çalışma "şâz" kavramının gelişim aşamalarıyla ilgili bilgi vermeleri bakımından çalışmamıza kaynaklık etmektedir. Ancak bu çalışmalarda "şâz" kavramı genellikle ilmi açısından ele alınmaktadır.

1.Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Arka Plan

Kavramlar, birey ve toplumların benimsedikleri inanç sistemindeki öğretilerden neşet eden sözcüklerdir. Bu öğretiler, ilimlerin sistematikleşmesine önemli katkı sağlarlar. Kavramlar sadece soyut düşünceleri ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal ve bireysel bilinçte kök salan değerlerin ve prensiplerin yansımalarını da ortaya koyarlar.

Bu bölümde, münker ve şâz kelimelerinin öncelikle Kur'an ve sünnetteki anlamları incelenecek, ardından söz konusu kavramların hadis, tefsir, kelam, fıkıh ve lügat alanlarındaki ıstılahî manaları ele alınacaktır.

1.1.Şâz ve Münkerin Lügat Manası

İbn Fâris (öl. 395/1004) "n-k-r" kökünün, kalbi tatmin eden marifetin zıddı olduğunu belirtir. Münkeri ise, kalbin kabul etmediği ve dilin onaylamadığı şey olarak açıklar.⁶ Cevherî (öl. 400/1009) de bu kökü, marifetin zıttı

⁶ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvîni er-Râzi İbn Fâris, *Mu'cem mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdusselam Muhammed Harûn (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399-1979), 5/476.

olarak beyan etmektedir.⁷ Zebîdî (öl. 1205/1791), münkerin lugat manasını “bir şeyin cahili olmak” (bilmemek) olarak açıklamaktadır.⁸

İbn Fâris, “Şâz” kelimesinin lugat manasını yalnız kalmak ve ayrılmak olarak beyan eder.⁹ Cevherî'nin de benzer bir anlam verdiği görülür.¹⁰

Münker ve şâz sözcüklerinin lugat manaları bakımından ortak noktalarının iltizamî anlam olduğunu söylemek mümkündür; her iki kelime de infiradı (yalnızlığı) ve bilinmezliği, cemaat ve mâruftan uzaklaşmayı ifade eder.

1.2.Kur'an ve Sünnette Şâz ve Münkerin Kullanımı

Kur'an'da “şâz” kelimesinin kullanımı bulunmamaktadır. “Münker” lafzının ise dokuz yerde “ma'rûf” ile beraber¹¹, altı yerde de tek başına kavram olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.¹² Allah Teâlâ bu ayetlerde, marufu emredip münkerden sakındırmayı müminlere emreder. “Münker” kelimesinin ıstılah manası ile ilgili birkaç görüş ileri sürülmüştür. Cessâs (öl. 370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde ma'rûfu, Allah'ın emrettiği, münkeri ise Allah'ın yasakladığı şey olarak açıklamaktadır.¹³ Münkerin Kur'an'da kullanıldığı bağlamlar incelendiğinde en kapsayıcı tarifin, Râgıb el-İsfahânî (öl. 502/1109) tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* adlı eserinde münkeri, akl-i selimin kötülüğüne hükmettiği veya iyi ya da kötü olduğu konusunda aklın tevakkuf ettiği, ancak şeriatın kötü olduğuna hükmettiği şeyler olarak tarif eder.¹⁴ Hadis ve tefsir âlimi İbnü'l-Esrî (öl. 606/1210), *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser'*de münkeri, ma'rûfun zıddı ola-

⁷ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Darü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1407-1987), 2/836.

⁸ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1424-2003), 7/558.

⁹ İbn Fâris, *Mekâyisi'l-lüga*, 3/180.

¹⁰ Cevherî, *Sihâh*, 2/565.

¹¹ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114, el-A'râf 7/157, Tevbe 9/67, 71, 112, Hac 22/41, Lokmân 31/17.

¹² el-Mâide 5/79, en-Nahl 16/40, en-Nûr 24/21, el-Ankebût 29/29, 45, el-Mücâdile 54/2.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdusselam Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415-1994), 1/200.

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Şam: Dârü'l-Kalem, 1412-1991), 823.

rak tanımlar ve şeriatın kötülediği, haram veya mekruh kabul ettiği her şeyin münker kapsamında olduğunu belirtir.¹⁵

Münker kavramının, hadislerde de Kur'an'daki anlamıyla paralel kullanıldığı görülmektedir.¹⁶ "Şâz" kelimesinin ise üç yerde "ordudan ayrılmak, terk etmek"¹⁷, dört yerde "cemaatten ayrılmak"¹⁸ ve bir yerde de "istisna" manasında olmak üzere¹⁹, türevleriyle beraber sekiz farklı hadis metninde lügat manası kastedilerek kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yukarıdaki tariflerden anlaşılacağı üzere, münker kavramının Kur'an ve sünnetteki delaleti oldukça geniş olup, her türlü yanlış ve kötülüğü kapsamaktadır. İnsan hayatındaki bütün davranışlar maruf ya da münker kapsamındadır. Münkerin kasıtlı olmasının veya iyi niyetten kaynaklanmasının da bu meyanda bir önemi yoktur. "Şâz" kavramı ise, genellikle birlik ve beraberliği bozan şahıs veya düşünceler için bazı hadislerde lügat manası kastedilerek kullanılmıştır. Kur'an ve sünnetin şâz ve münker kavramlarını kullandıkları bağlamlardan iki önemli sonuç çıkarmak mümkündür. Birinci sonuç; huzur, düzen, ahlâkî gelişim, adaletin tesisi, bireysel ve toplumsal hak ve hukuk

¹⁵ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvi, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399-1979), 5/115.

¹⁶ Muhammed Aslan, "Mütekaddimîn Ve Müteahhirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis, *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 62 (01 Ocak 2017), 265-266.

¹⁷ Ebü Abdillâh Muhammed bin İsmâil bin İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâr Tûkü'n-Necât, 1422-2001), "Cihâd", 76 (No. 2898); Ebü Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîh İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414-1993), 10/383 (No. 4525); İbn Hibbân, *Sahîh İbn Hibbân*, 1/18 (No. 48).

¹⁸ Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavud, Âdil Mürsid, vd. (Müessesetü'r-Risâle, 1422-2001), 36/358 (No. 22029); Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Fiten", 7 (No. 2167); Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (Kahire: Meketebetü İbn Teymiyye, ts.), 1/186 (No. 489); Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-evset*, thk. Tarık b. İvazullah ve Abdülmühsin b. İbrahim (Kahire: Darü'l-Harameyn, 1416-1995), 5/121 (No. 4852).

¹⁹ Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 22 / 229 (No. 602).

normlarının gelişmesi için münkerden sakındırmanın hayati öneme sahip olduğudur. Yüce Allah, Kur'an ayetlerinde münkerden sakındırır ve Müslümanlar arasında iyiliği emredip kötükten alıkoyan bir grubun olmasını emreder: *İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.* Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle der: *Sizden her kim bir münker görürse onu eliyle düzeltsin. Eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin.*²⁰ İkinci sonuç ise; İslâm'ın birlik ve beraberliği amaçladığı, tefrikayı asla kabul etmediği, birlik ve düzeni bozan şahıs veya düşünceleri şâz olarak nitelendirdiğidir. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *Allah, ümmetimi dalalet üzere birleştirmez. Allah'ın yardımı cemaat ile beraberdir. Şâz kalan, şâz olarak ateşe girer.*²¹

1.3.Rivayet ve Görüşler İçin Kullanılması

Kur'an ve sünnetin genel kaide ve prensiplerine muhalif veya teferrüd ihtimali uzak²² rivayetler, münker ve şâz kapsamında değerlendirilmiştir. Giriş bölümünde belirtildiği üzere ilk dönemlerden itibaren Peygamber (s.a.s), sahabe, tabiîn ve ulema tabakasından pek çok kişi bu rivayetlerden sakındırmaktadır. Ancak bu rivayetleri ifade için kullanılan sözcük ve kavramların tercihi, zamana ve kişiye göre değişebilmiştir. Örneğin; Hz. Peygamber münker ve şâz rivayetlerden *Sizin ve babalarınızın işitmediği sözler* tabirini kullanarak sakındırır.²³ Bir başka rivayette de *Kişiyeye yalan olarak duyduğu her sözü aktarması yeter*²⁴ sözüyle yine bu rivayetlerin araştırılmasının önemine işaret eder. Sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Aişe ve İbn Abbas gibi pek çok kişinin garîb ve şâz rivayetlere karşı mesafeli durdukları ve bu rivayetlerin kabulünde ihtiyatlı davrandıkları bilinmektedir. Örneğin; Hz. Ömer'in, Kur'an ve sünnete muhalif bulduğu bazı münferid rivayetleri kabul etmediği,²⁵ muhalifi olmayan münferid rivayetlerde şahitlik yapılmasını istediği,²⁶ Hz. Ali'nin ise

²⁰ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, "İman", 20 (No. 78).

²¹ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Fiten" 7 (No. 2167).

²² Teferrüd ihtimalinin uzak olmasından kasıt, hadisi rivayet eden râvinin, o hadisi hocasından işiten veya nakleden tek kişi olma olasılığının oldukça düşük olmasıdır.

²³ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, "Mukaddime", 4.

²⁴ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, "Mukaddime", 3.

²⁵ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, "Talâk", 6 (No. 1480).

²⁶ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Büyü", 9 (No. 2062).

bu rivayetler için yemin talep ettiği zikredilmektedir.²⁷ Hz. Aişe de garîb ve şâz nevinden gördüğü pek çok rivayeti Kur'an ve sabit sünnete muhalif olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.²⁸ Abdullah İbn Abbas, münker ve şâz rivayetlere karşı ihtiyatını şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Eskiden ‘Peygamber şöyle dedi’ diyen bir adam duyduğumuzda hemen bakışlarımızı ona yöneltir ve sözlerine kulak kabartırdık. Ancak insanlar Hz. Peygamber’den hem makbul hem de makbul olmayan hadisler rivayet etmeye başlayınca maruf sünneti alıp tanımadıklarımızı terk etmeye başladık”²⁹

Münker ve şâz hadislere karşı menfi tutumun tabiîn döneminde de aynı şekilde devam ettiği görülür. Tabiîn döneminde, söz konusu rivayetler için “garîb” tabirinin kullanımının daha yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Tabiîn büyüklerinden Nehaî'nin, “Garîb hadisleri kerih bulurlardı” sözüyle, dönemindeki bu realiteye şahitlik etmek istediği anlaşılmaktadır.³⁰ Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/745) de şöyle demiştir: “Bir hadisi duyduğun zaman kayıp eşyayı soruşturur gibi araştı. Tanıyanı çıkarsa al. Aksi takdirde terk et.”³¹

Tebeu't-tâbiîn döneminde mevzubahis rivayetler için “garîb” istilahının yanı sıra, şâz kavramının da kullanıldığı görülür. İbrâhîm b. Ebû 'Able (öl. 152/769) şöyle der: “Âlimlerin şâz sözlerini alan kişi, pek çok zararı yüklenmiş olur.”³² Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776) şâz hadisin ancak şâz kişilerden varit olacağını söyleyerek bu tür rivayetlere karşı olumsuz kanaatini dile getirir.³³ Ebû Yûsuf ve Şeybânî (ö. 189/805) rivayetlerin güvenilirliğini ifade etmek için münkerin zıttı olan maruf kavramını, bir rivayetin Kur'an ve sünnetin

²⁷ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavud, Muhammed Kâmil (Beirut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430-2009), “Salât”, 359 (No. 1521).

²⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-sahâbe*, thk. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 1422-2001).

²⁹ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, “Mukaddime”, 4.

³⁰ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fî vasfî Sünenihî*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beirut: Dârü'l-Arabiyye, ts.), 29.

³¹ Ebû Dâvûd, *Risâletü Ebî Dâvûd*, 30.

³² Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, 1/338.

³³ Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, 1/339.

genel prensiplerine muhalif olduğunu veya münferid olduğunu ifade için ise şâz kavramını kullanmışlardır. Ayrıca, şâz rivayetlerle amel etmediklerini belirtirler.³⁴ İmam Şâfiî ile birlikte “şâz” kavramının hadis ilminde kavramsal bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür.³⁵ Şâfiî’ye göre teferrüd, bir hadisin şâz olma nedeni değildir. Ancak sika bir râvinin, kendisinden daha sika bir râviye muhalefeti durumunda hadisi şâz olur.³⁶

Şâz kavramı, sadece hadis terminolojisine mahsus değildir. İlk dönemlerden itibaren tefsir, fıkıh ve lugat ilimlerinde de bu kavramın yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Tefsirde “şâz” kavramı ile sıhhat şartlarını taşımayan rivayetlerin kastedildiğini söylemek mümkündür.³⁷ Fıkıh literatüründe ise “şâz” kavramı, cumhurun görüşüne muhalif münferid düşünceler için kullanılmıştır.³⁸ Lugat ilmindeki şâz kavramı ile genel kural ve kıyasa aykırı durumlar kastedilir.³⁹ Ayrıca şâz kavramının, hadislerin hem isnadı hem de metni için kullanılan geniş bir çerçevesi bulunmaktadır.⁴⁰

Hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında münferid ve şâz rivayetler için “münker” kavramının kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Bu dönemde, Müslüman toplumların İslâm ahlakından uzaklaşarak dünyevileşme temayülleri, “emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker” şiarının hayatın bütün alanında etkin kılınmasını gerektirmişti. Bilindiği üzere emr-i bi’l-

³⁴ Ahmet Alkan, *Hicri İlk İki Asır Fıkıh Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü* (Fecr Yayınevi, 2021), 35-46.

³⁵ Mehmet Koç-Talat Sakallı, “Hadiste Şâz Kavramının Teşekkül Sürecinde İmam Şâfiî’nin Rolü”. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52 (30 Haziran 2024), 63-65.

³⁶ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî Sehâvî, *Kitâbü’l-gâye fi şerhi’l-Hidâye fi ‘İlmi’r-Rivâye*, thk. Ebû ‘Âiş Abdülmün’im İbrâhîm (Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’l-Turâs, 1422-2001), 196.

³⁷ Mehmet Dağ, “Kurâat İlminde Şâz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (30 Eylül 2007), 57-110.

³⁸ Esra Güleğül, Mehmet Erdem, “İslâm Hukuk Literatüründe Şâz İctihatların Fıkhi Değeri”, *İlahiyat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*, ed. Veli Atmaca (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 29.

³⁹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi’l-lugati ve envâ’iha*, thk. Fuâd Ali Mansûr (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419-1998), 1/182.

⁴⁰ Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İsam Yayınları, 2017), 327-328.

ma'rûf nehy-i anî'l-münker ilkesi, Mu'tezile'nin beş temel prensiplerinden biridir. O dönemde pek çok âlim, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i anî'l-münker adına zühd ve rekâik konulu eserler telif etmekteydi.⁴¹ Dinin aslına uygun olmayan şâz ve münferid rivayetler, görüşler, bid'at ve hurafeler, bu dönemde bütünüyle münker kapsamında değerlendiriliyordu. Ayrıca, münferid ve şâz rivayetleri çok olan râvilerin hadislerinin kabul edilmeyeceğini ifade etmek için "münkerü'l-hadîs" tabirinin kullanımı da yaygındı. Örnek olarak Buhârî, hakkında "münkerü'l-hadîs" tabirini kullandığı kişilerden hadis rivayetinin caiz olmadığını söylemektedir.⁴² Ancak sıfat cümlesi olarak râvi için kullanılan "yervi'l-menâkîr" ve "lehü menâkîr" tabirlerini, "münkerü'l-hadîs" kavramından farklı değerlendirmek gerekir. Çünkü râvinin sika olması, rivayet ettiği bütün hadislerin doğru olduğu anlamına gelmez. Sika râvilerin de münker rivayetleri olabilir. Ancak sikanın münker rivayetleri, "münkerü'l-hadîs" ifadesi kullanılan zayıf râvinin münker rivayetlerine nispeten az olduğundan, "yervi'l-menâkîr" ve "lehü menâkîr" tabirleri tercih edilmiştir. Bu sebepten ötürü, cerh ve ta'dîl eserlerinde "Sikadır. Ancak münker hadisleri vardır"⁴³ veya "Sadûktur. Ancak münker hadisleri vardır"⁴⁴ gibi ifadelere rastlamak mümkündür. Bazı araştırmacılar, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (öl. 198/813), râvinin rivayet ettiği hadiste teferrüd ettiğini ifade etmek için "münkerü'l-hadîs" kavramını kullanan ilk kişi olduğunu söylemektedir.⁴⁵

İbn Receb (öl. 795/1393) münker hadisi, hadis hafızı ve ilel âlimi Berdicî'den önce tanımlayan birine rastlamadığını, Berdicî'ye göre münker hadisin, tek kişinin sahâbeden rivayet ettiği veya tek kişinin "tabiîn an sahâbeden" rivayet ettiği hadis metni olduğunu ifade eder. Akabinde İbn Receb, Berdicî'nin bu tarifi, Şu'be, İbn Ebû Arûbe (öl. 156/773) veya Hişâm ed-Destüvâî'nin (öl. 153/770), "Katâde an Enes anî'n-Nebî sallâlahu aleyhi ve sellem" senedini rivayette infirad etmesi bağlamında yaptığını, Ahmed b.

⁴¹ Örnek olarak; Abdullah b. Mübârek ve Vekî' b. Cerrah'ı zikretmek mümkündür.

⁴² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-'itidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed, Âdil Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416-1995), 1/119.

⁴³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-Reşid, 1406-1986), 355 (No. 4067).

⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 91 (No. 207), 207 (No. 1906), 235 (No. 2298), 455 (No. 5541).

⁴⁵ Bk. Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından 'Münkerü'l-Hadis' ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15/1995-1996-1997 (1997), 202.

Hanbel'in (öl. 241/855) de "münker" tabirini, Abdullah b. Dinar'ın (öl. 127/744) "İbn Ömer an'in-Nebi" senediyle veya İmam Malik'in (öl. 179/795) Zührî'den (öl. 124/742) rivayet ettiği bazı hadisler için kullandığını belirtir. İbn Receb bu tarif ve örneklerden yola çıkarak Berdîcî'ye göre sikanın teferrüdünün mutlak olarak münker kapsamında olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in de "münker" tabirini buna yakın bir manada kullandığını söyler.⁴⁶ Esasında Ahmed b. Hanbel'in sikanın teferrüdünü mutlak olarak münker kapsamında değerlendirdiğine dair bir ifadesi bulunmamaktadır. İsnadı sahih birtakım hadisleri değerlendirirken münker tabirini kullanması, bazı araştırmacıların bu sonuca ulaşmasında etkili olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in münker olduğuna hükmettiği isnadı zahiren sahih söz konusu rivayetler incelendiğinde, hadislerin sened veya metnindeki gizli bir illete binaen münker kavramını kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Receb de Ahmed b. Hanbel'in münker olduğuna hükmettiği bazı rivayetlerde bu nükteye işaret etmektedir.⁴⁷ Örneğin Ahmed b. Hanbel, hadis imamı Evzâî'nin (öl. 157/774) Yahyâ b. Ebî Kesîr'den rivayet ettiği bir hadisi değerlendirirken hadisin münker olduğunu belirtir. Ancak hemen akabinde, Evzâî'nin Yahyâ b. Ebî Kesîr'den rivayet ettiği hadislerde çok hata yaptığını vurgular.⁴⁸ Bir başka örnekte Ahmet b. Hanbel, Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770), Sâbit el-Bünânî'den rivayet ettiği bir hadisi değerlendirirken münker tabirini kullanır.⁴⁹ Ma'mer'in Kûfe ve Basralılardan rivayet ettiği hadislerde çok hata yaptığı bilinen bir husustur. Bilhassa Sâbit'ten rivayet ettiği hadislerin muztarib olduğu Yahyâ b. Ma'in'den (öl. 233/848) nakledilmiştir.⁵⁰ Ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in "Garîb rivayetleri yazmayın. Çünkü bu rivayetler münker olup, çoğunluğu zayıf râvilerden

⁴⁶ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407-1987), 2/653-654.

⁴⁷ İbn Receb, *Şerhü 'İleli't-Tirmizî*, 2/654.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *el-Câmi' fi'l-ileli ve ma'rifeti'r-ricâl (rivâyetü'l-mervezî ve gayrihî)*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs (Hindistan: ed-Darü's-Selefiyye, 1408-1988), 151.

⁴⁹ İbn Hanbel, *el-Câmi' fi'l-ileli ve ma'rifeti'r-ricâl (rivâyetü'l-mervezî ve gayrihî)*, 150.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb (Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, 1326-1908)*, 10/245.

gelmiştir”⁵¹ sözünden de anlaşılacağı üzere o, hadisin münker olmasına hükmederken zayıf râvilerden varit olmasını da göz önünde bulundurmaktadır. Bunların yanı sıra, giriş bölümünde Ahmed b. Hanbel’in garîb hadislerin reddi için ulemanın amel etmediği rivayetler kaydını kullandığı belirtilmişti. Zikredilen tüm bu hususlar, Ahmed b. Hanbel’in sikanın teferrüdünün münker kapsamında olmasını bazı şartlara bağladığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Zayıf râvinin sika râvilere muhalif rivayet ettiği hadisler için “münker” kavramını kullanan ilk kişinin İmam Müslim olduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir.⁵² Nureddin İtr da Tirmizî’ye (öl. 279/892) göre zayıf râvinin teferrüdünün münker olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁵³

İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245), öncelikle Şâfiî’nin, hadisin şâz olmasını râvinin teferrüdüne değil, muhalefetine dayandıran tarifini nakleder. Ardından, Ebû Ya’lâ el-Kazvî’nin (öl. 446/1054), sika olsun veya olmasın teferrüdü mutlak olarak şâz kapsamında değerlendirdiğini, ancak sikadan olmaması durumunda hadisin metruk olduğuna hükmettiğini, sikadan olması durumunda ise tevakkuf ederek hadisle ameli terk ettiğini belirtir. Daha sonra da Hâkim’in sikanın teferrüdünü mutlak olarak şâz kapsamında değerlendirdiğini ifade eden görüşünü zikreder. İbnü’s-Salâh, Şâfiî’nin şâz tarafında ihtilaf olmadığı ancak Ebu Ya’lâ ve Hâkim’in tariflerinin sorunlu olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre sadece zabtı daha kuvvetli râviye muhalif hadisler veya muhalifi olmayan zayıf râvilerin teferrüdü, merdûd şâz kapsamındadır.

İbn Salâh, Berdicî’nin (öl. 301/914) metnin rivayetindeki mutlak teferrüdü münker hadis kapsamında değerlendirdiğini ifade eden tarifini zikrettikten sonra, mütekaddim ulemanın şâz, münker ve merdûd kavramlarını mutlak teferrüd için kullanmalarının tesâhül olduğuna işaret eder ve şâz hadis

⁵¹ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm Emîr es-San’ânî, *Tavzîhu’l-efkâr li-me’ânî Tenkîhi’l-enzâr*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418-1997), 2/232.

⁵² Ahmet Yücel, “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü’l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15/1995-1996-1997 (1997), 200.

⁵³ Nüreddin İtr, *el-İmamü’t-Tirmizî ve’l-müvâzenetü beyne Câmî’ihî ve beyne’ s-Sahîhayn* (Matbaatü Lecentü’t-Te’lîfi ve’t-Tercemeti ve’n-Neşr, 1970), 212.

için zikredilen tafsilatın münker hadis için de geçerli olduğunu çünkü reddedilme gerekçesi yönüyle ikisinin de aynı manada olduklarını söyler.⁵⁴

İbnü's-Salâh'ın münker ve şâz hadisleri yukarıda zikredilen ortak gerekçelerle reddetmesinden ve "merdûd" kelimesini "şâz"ın sıfatı olarak⁵⁵ kullandığı düşüncesinden hareketle, şâz hadisleri merdûd olan ve merdûd olmayan şeklinde iki kısma ayırdığını, münker hadisi de şâz hadisin merdûd kısmından saydığını söyleyenler olmuştur.⁵⁶ İbnü's-Salâh'ın seçtiği kelimelerin söz konusu tarif ve taksime delaleti muhtemeldir. Ancak aslında İbn Salâh'ın burada şâz ve münker hadisi taksim ve tariften ziyade, bu rivayetlerin makbul sayılabilecek reddedilme gerekçelerini tayin ederek muhalif görüşleri tartışmak istediği anlaşılmaktadır. Şâz kavramının, İbn Salâh'a göre makbul ve merdûd şeklinde kısımlandırılarak münker hadisin de merdûd şâz ile aynı manada olduğu sonucunun çıkarılması isabetli olmayabilir. Çünkü İbn Salâh'ın "makbül şâz" şeklinde bir kullanımı bulunmamaktadır. Ayrıca, hadislerin şâz veya münker sayılma illetleri çeşitli suretlerde olabilir. İbn Salâh'ın bu illetlerin hangilerini şâz rivayetlere, hangilerini de münker rivayetlere mahsus kıldığını mukaddimesinde zikrettiği delaleti geniş ortak gerekçe ve ifadeler üzerinden tespit etmek zordur. Kaldı ki, münker hadis kavramı, merdûd şâz ile kısıtlandırılmayacak kadar geniş bir kullanıma sahiptir. Örneğin, Bedricî'nin münker hadisi tarifinde özellikle metne vurgu yapılması (hadisin metninin hiçbir vecihle bilinmiyor olması), şâz ve münker hadisin ayırımında önemli bir detay olarak değerlendirilebilir. Araştırmacı nezdinde İbn Salâh'a nispeti en uygun şâz hadis tarifi şudur: "Zabtı daha kuvvetli râviye muhalif olan veya zayıf râvilerin teferrüd ettiği rivayetlerdir."

Netice olarak, münker ve şâz kabilinden rivayetlere karşı ihtiyatlı olma düşüncesi Hz. Peygamber'in dönemine dayanmaktadır. Ancak bu hadisler için kullanılan tabirler, kişilere ve zamana göre farklılaşabilmektedir. Hz. Peygamber bu rivayetler için "daha önce duymadığınız" tabirini kullanmıştır.

⁵⁴ İbn Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ma'rifetü envâ' ulûmü'l-hadîs*, thk. Nüreddîn İtr (Dârü'l-Fikr, 1406-1986), 76-82.

⁵⁵ İbn Salâh'ın kullandığı (أنه شاذ غير مقبول) cümlesindeki (غير مقبول) kelimesinin bedel olma olasılığı daha kuvvetli olabilir.

⁵⁶ Hatice Karadeniz, "İstilahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi) III/2* (2017), 72-73.

Sahâbe döneminde bu rivayetler için hatalı manasında “yalan” ifadesinin kullanıldığı da vakidir. Tabiîn döneminde bu neviden rivayetler için genellikle “garîb” tabiri tercih edilmekteydi. Tebeu't-tâbiîn döneminde bu rivayetler “şâz” kelimesiyle de ifade edilmiştir. Şâz kavramı, hadis rivayetlerinin yanı sıra, tefsir, fıkıh ve lugat gibi pek çok ilmi disiplin tarafından da kullanılmıştır. Hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında “münker” kavramının kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Ahmet Yücel, “münker” kavramını delaleti bakımından üç başlıkta ele almıştır. Bu başlıklar; zayıf râvinin sika râvîlere muhalif olarak rivayet ettiği hadisler, muhalefet olmaksızın sika veya zayıf râvinin teferrüd ettiği hadisler ve münkerin mevzu hadis manasında kullanılmasıdır. Yücel, akabinde bunlardan ilk kullanımın yaygın, son iki kullanımın ise az olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Şâz ve münferid rivayetleri çok olan râvîlerden sakındırmak veya bazı sika râvîlerin münker kabilinden rivayetlerinin olduğunu belirtmek için de münker kavramı kullanılmıştır.

2. Münker ve Şâz Rivayetlerin Kaynağı

Münferid ve aykırı görüşlerin varlığı, bir toplumun dinamizmini ve değişim potansiyelini yansıtan önemli olgulardandır. Bu tür görüşler, çoğunluğun düşünce ve davranışlarını sorgulamak ve alternatif yollar önermek suretiyle sosyal değişimin itici güçleri arasında yer alır. İnsanlardaki bu dinamizm ve potansiyel çeşitliliği, bir şekilde dini alanda da var olmak istemiştir. Ancak, dinin ilahi kaynağından sapmamak ve onu dış müdahalelerden korumak, İslâm geleneğinde önemli bir prensiptir. Dinin özüne aykırı her türlü reform ve yenilikçi düşünce, bid'at olarak değerlendirilmiş ve genellikle münekkit âlimler tarafından kabul görmemiştir. Bu durum, münferid ve aykırı düşünceleri kaynak arayışına zorlamıştır. Söz konusu rivayetlerin kaynağı, bazen İslâm öncesi semavî dinler, bazen rivayet eserleri, bazen de dini açıdan sembolik değeri yüksek şahsiyetler veya kökleşmiş dini ekoller olabilmektedir.

2.1. İslâm Öncesi Dinler

Müslümanlar Yahudilik, Hristiyanlık ve Sâbiîlik dinlerinin mensuplarıyla tarih boyunca iç içe yaşamış ve bu dinlerin müntesipleriyle fikir alışverişinde

⁵⁷ Ahmet Yücel, “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü'l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15/1995-1996-1997 (1997), 200-202.

bulunmuşlardır. Ayrıca, İslâm topraklarının genişlemesiyle beraber çeşitli din ve kültürlerden İslâm'a giren toplumların eski dinlerine ait bazı düşünce ve ananeleri de İslâm dinine taşıdıkları görülür. Diğer dinlere özgü bu öğretiler, zaman içinde rivayet formatında Müslümanlar arasında yayılmaya başlamıştır.⁵⁸ Örneğin, sonradan İslâm'a giren Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih'in (öl. 114/732) Müslüman âlimler üzerinde ciddi etkilerinin olduğu görülmektedir.⁵⁹ Tefsir eserleri ikisinden gelen İsrâiliyyat rivayetleriyle doludur.⁶⁰ Abdullah b. Amr ve Ebû Hüreyre'nin İsrâiliyyat rivayet eden bazı kişilerle ilim teatisinde buldukları kaynaklarda zikredilmektedir.⁶¹ Müslümanlar ile İslâm'a sonradan girmiş farklı din mensupları arasındaki bu etkileşim, dinde müdrec münferid ve şâz rivayetlerin artmasında etkili olmuştur.

2.2. Rivayet Eserleri

Hadis eserlerinde, ihtiva edilen rivayetlerin sıhhat durumu genellikle belirtilmez. Bilhassa hadis ilimlerinde uzman kişilerin çok olduğu ilk dönemlerde isnadın zikredilmesiyle yetinilerek hadislerin sıhhat durumuyla ilgili izahata ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak isnad ilmine teveccühün sonraki dönemlerde zayıflamasıyla birlikte bazı kişiler, sadece rivayetlerin hadis imamlarının eserlerinde yer almasını yeterli bir kıstas olarak görme hatasına düşebilmişlerdir; söz konusu eserlerin telif amacını ve ihtiva ettikleri hadislerin sıhhat durumunu araştırma gereği duymaksızın, rivayet eserlerindeki münker ve münferid hadisler üzerine inanç ve amel doktrinlerini peşin bir sıhhat kabulü ile inşa edebilmişlerdir. Oysa bazı müelliflerin, münker ve şâz rivayetleri sadece tanıtmak amacıyla eserlerinde zikrettikleri bilinmektedir. Örnek olarak; Yahyâ b. Maîn'in münker ve uydurma rivayetler barındıran bir nüshayı

⁵⁸ Leyla Yıldırım-Fikret Karaman, "Bid'at ve Hurafelerin Ortaya Çıkış Sebepleri", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (31 Aralık 2020), 476-481.

⁵⁹ Bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebi-Muhammet Yılmaz, "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2002), 163-182.

⁶⁰ Mustafa es-Sibâi, *es-Sünne ve mekânâtihâ fi't-teşri'i'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1982), 260.

⁶¹ Ebû Hüreyre için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-mütesâbih fi'r-resm*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî (Dimeşk: Tilâs li'l-Dirâseti ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1405/1985), 2/866. Abdullah b. Amr için bk. İbn Asâkir, *Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî, Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Grâme el-Ömerî (Beyrut: Dârü'l-Fikr li'l-Tebaati ve'n-Neşr, 1416/1995), 31/264.

yazdığına şahit olan Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'ya şöyle der: "İnsanları bu rivayetlerden sakındırdığın halde bu rivayetleri mi yazıyorsun?" Yahyâ cevap verir: "Bu hadisleri sadece tanıtmak amacıyla yazıyorum."⁶² İbn Maîn'in şâz ve münker rivayetleri tanıtmaya yönündeki bu eğilimini, bazı sünen, mu'cem ve benzeri neviden hadis eserlerinde de görmek mümkündür. Örneğin Aynî (öl. 855/1451), Dârekutnî'nin *Süneni*'i için "garîb ve illetli hadislerin yuvası" tabirini kullanır.⁶³ Hadis eserlerinde bulunan bazı rivayetler, sonraki dönem ulema tarafından münker olduğu gerekçesiyle tenkit edilebilmiştir.⁶⁴ Ayrıca, Ahmed b. Hanbel gibi bazı muhaddislerin eserlerindeki münker ve şâz hadisleri ayıklayamaya ömürlerinin vefa etmediği kaynaklarda nakledilmektedir.⁶⁵ Zikredilen bu hususlar, münker ve şâz rivayetlerin hadis külliyatları aracılığıyla yayılabileceğini, hadis eserlerinden doğru bir şekilde faydalanabilmek için müelliflerin amaç ve şartlarını bilmenin önemini ortaya koymaktadır.

2.3. Etki Alanı Geniş Ekoller

Geniş etki alanı bulunan düşünce ekollerinin münker ve şâz nevinden rivayetleri referans almalarının bu rivayetlere önemli ölçüde alan açtığını söylemek mümkündür. Bilhassa bazı tasavvufî ekollerin keşif yoluyla Hz. Peygamber'e hadis nispetini caiz görmeleri, müntesipleri için münker ve uydurma hadislerin sıhhatini sorgulamayı zorlaştırmıştır. İbn Kayyim, söz konusu ekollerin uydurma hadislere çokça tevessülüne işaretten abdal, kutub, gavs ve benzeri konulardaki rivayetlerin tamamının Hz. Peygamber'e iftira olduğunu söyler.⁶⁶ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725), *Rûhu'l-beyân* tefsirinin mu-

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li ulûmi'l-İmam Ahmed*, 15/459.

⁶³ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Şerhü Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ebû'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420-1999), 3/427.

⁶⁴ Bk. Mehmet Ali Çalgan, "İmam Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 150.

⁶⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, thk. İkrâmüllah İmdâd el-Hak, *Ta'cîlü'l-menfe'a bi zevâidi ricâil'l-eimmeti'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1417-1996), 1/240-241.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim El-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîhi ve'd-da'if*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1390-1970), 136.

kaddimesinde zikrettiği malumattan, onun Hz. Peygamber adına hadis uyduranları savunan bir tutum içinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bursevî ayrıca, Hz. Peygamber'e (s.a.s) nispet edilen *Ben gizli bir hazine idim, bilinmeye muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım* uydurma rivayetini şerh etmek maksadıyla *Kenz-i Mahfi* isiminde bir eser telif etmiştir.⁶⁸

3. Şâz ve Münker Rivayetlere Müracaatın Gerekçeleri

Münker ve şâz rivayetlerin tarih boyunca dinî, siyasi ve ekonomik gerekçelerle kullanıldığı görülmektedir. Şâz ve münker rivayetlere müracaatın zikredilen gerekçelerini tafsilatıyla aşağıdaki gibi incelemek mümkündür:

3.1. Dinî Gerekçeler

Allah Teâlâ bütün kâinatı bir ahenk ve düzen içinde yarattı. Beşerin ortak mirası olan akıl ve bilim ışığında yeryüzünün imarı vazifesini bütün insanlığa yükledi ve hakikat arayışındaki takva sahipleri için hidayet rehberi olan peygamberler ve kitaplar gönderdi. Bakara sûresinin ilk ayetlerinde Kur'an'ın takva sahipleri için kılavuz olduğuna özellikle dikkat çekilmektedir.

Din, merak edilen bütün soruları cevaplayan bir merci değildir. Kulluğu, onurlu yaşamı ve adaleti telkin eden, zulüm ve bâtılı ortadan kaldırarak dünya ve ahiret saadetini hedefleyen bir kılavuzdur. Din, bu vazife ve misyonunu her şartta korumaya özen gösterir. Allah Teâlâ, Kur'an'da ruh ile ilgili sorulara, ilminin sadece kendi nezdinde olduğu cevabını verir.⁶⁹ Bazı soruların da cevapsız bırakılarak sadece konuyla ilgili bazı hikmetlerin zikredildiği görülür. Örnek olarak, hilalin bilimsel izahını soranlara, hilalin insanlar için vakit tayin etme aracı olduğu cevabının verilmesini zikretmek mümkündür.⁷⁰

Yüce Allah, kudret ve azametini gösteren müteşâbih ayetleri genellikle mücmel zikretmekte, bu ayetlerin tafsilatıyla ilgili detay vermemekte ve müteşâbih ayetlerin tafsilatına gark olanların kalplerinde hastalık olduğunu söy-

⁶⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 3/547-548.

⁶⁸ Ahmet Yıldırım, "Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivayeti ve Rivayet Usülleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti", *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997), 113-117.

⁶⁹ el-İsrâ 17/85

⁷⁰ Bakara 2/189.

lemektedir.⁷¹ Cumhura atfedilen bir görüşe göre Kur'an'daki müteşâbih ayetlerin tevlini Allah'tan başka hiç kimsenin bilmesi mümkün değildir.⁷² Hz. Peygamber Kur'an'ın misyonuna uygun olarak, kulluk bilincinin artmasına katkısı olmayan detay ve sorulardan sakındıran bir tutum içinde olmuş ve çok soru sormanın kişinin helâkına sebep olabileceğine dikkat çekmiştir.⁷³ Hadislerde rahimdeki ceninin cinsiyetini, yarın olacakları, yağmurun yağacağı zamanı, insanın nerede öleceğini ve kıyametin ne zaman kopacağını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği vurgulanır⁷⁴ ve mütemadiyen Müslümanlara, kulluk vazifesine hizmet eden meselelerle meşgul olmaları telkin edilir.

Bütün soruların tafsilatını dini metinlerde arama hatasına düşen bazı insanlar, Kur'an ve sünnette bulamadıkları cevaplar için şâz ve münker rivayetlere müracaat etmişlerdir. Billhassa Hz. Peygamber ve sahâbe neslinin vefatından sonra Müslümanların bir kesimi, Kur'an'ı Kerim'in müteşâbih ayetlerinin tefsiri ve Kur'an'daki kıssaların tafsilatı için her türlü münker, münferid ve uydurma rivayetlere tevessül edebilmiştir. Aynı durum, gelecekteki olaylar, büyük savaşlar, kıyamet alametleri ve Hz. Peygamber'in hayatı ve katıldığı savaşları için de geçerlidir. Ahmed b. Hanbel gibi bazı hadis imamları tefsir, megâzi ve melâhim alanlarının aslı yoktur diyerek,⁷⁵ bu alanlardaki münker ve uydurma rivayetlerin çokluğuna işaret ederler. İbadete teşvik ve günahlardan sakındırmak için de münker rivayetlerden medet umulabilmiştir. Terğîb ve terhîb literatürünün önemli bir kısmını münker ve şâz rivayetler oluşturur. Yahyâ b. Saîd, salih kimselerden daha fazla münker ve mevzu rivayetlere iltifat eden kimseleri tanımadığını belirtmektedir.⁷⁶ Zâhid muhaddis olarak bili-

⁷¹ Âli İmrân 3/7.

⁷² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnûsiyye li'l-Neşr, 1404-1984), 3/156.

⁷³ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Ûtisâm", 3.

⁷⁴ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İman", 36 (No. 50).

⁷⁵ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1400-1980), 22.

⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahrân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, ts.), 1/139.

nen Gulâmu Halîl (ö. 275/888), insanların kalplerini yumuşatmak için zühd ve ibadete teşvik eden rivayetler ihdas ettiğini itiraf etmiştir.⁷⁷

3.2. Ekonomik Gerekçeler

Münker rivayetler, çoğunlukla dikkat çekici hikâyeler içerir ve ana akım rivayetlerde bulunmayan bazı bilgileri ihtiva ederler. Bu rivayetlerin genellikle sadece bir kişi vasıtasıyla nakledilmesi de râvi için imtiyaz ve farkındalık vesilesi olabilmektedir. Bazı râviler, bu durumu kişisel ve ekonomik çıkarları için kullanarak münker ve şâz rivayetler üzerinden kazanç sağlamak istemişlerdir. Örneğin; Gıyâs b. İbrâhîm adında biri, halife Mehdî-Billah'ın (öl. 169/785) huzuruna girdiğinde onun güvercinlerle oynadığını görür. Bunun üzerine "Sadece atıcılık, at ve deve yarışlarında müsabaka yapılır" hadisine "güvercinler" ziyadesini ekler. Mehdî, kendisine on bin lira para hediye eder. Yanından ayrılacağı sırada Mehdî ona şöyle der: "Senin başının, Rasûlüllâh'a ıftira atan bir baş olduğuna şahitlik ederim. Derhal güvercini getirip kesin."⁷⁸ Şu'be b. Haccâc'ın öğrencisi Yahyâ b. Saîd, hocasından daha fazla miskinlere ve fakirlere değer veren birini tanımadığını belirtmektedir.⁷⁹ Şu'be miskinlere verdiği değere rağmen, para karşılığında münker ve uydurma hadis rivayet etmeleri endişesiyle, fakirlerden hadis yazılmamasını tavsiye etmiştir.⁸⁰

3.3. Siyasi Gerekçeler

Bazı siyasi oluşumlar, münker ve şâz rivayetler aracılığıyla meşruiyet kazanmaya çalışmış, dinî ve tarihî argümanları kendi lehlerine kullanmak istemişlerdir.⁸¹ Örnek olarak şu rivayetleri zikretmek mümkündür; "İnsanların en hayırlısının Ali olduğunu kabul etmeyen kâfir olur", "Peygamber'in huzurunda halifelik konusu tartışıldı. Hz. Ali konuyla ilgili konuşmaya başlayınca Peygamber ona şöyle dedi: 'bu görev sana veya evlatlarına ait değildir",

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Mevzûât*, thk. Nureddin Boyacılar (Riyad: Edvâü's-Selef, 1418-1997), 1/363.

⁷⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr Avâd Ma'rûf (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424-2003), 14/276.

⁷⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/353.

⁸⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, 1/365.

⁸¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Buhûs fî târihi's-sünneti'l-müşerrefe* (Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1984), 14-23.

“Muâviye kıyamet günü, üzerinde nurdan bir cübbe olduğu halde uyanacaktır”, “Bu ümmette Velîd adında biri çıkacaktır. Onun ümmetime olan zararı Firavun’un zararından büyüktür.” Bu rivayet ile Emevî halifesi Velîd hedef gösterilmek istenmiştir. Benzer siyasi gerekçelerle bazı bölge ve toplumları öven veya onları yeren asılsız münker rivayetler kullanılmıştır. Örnek olarak; “Allah kullarından razı olduğunda vahyi Arapça indirir. Kullarına gazap istediğinde ise Farsça indirir”, “İblis, Irak’a girdi ve oraya hacetini yaptı, sonra Şam’a girdi ancak onu oradan kovdular, sonra Meysâ bölgesine ulaştı, daha sonra da Mısır’a girdi ve orada sükûnet bularak yerleşti.”⁸²

4. Şâz ve Münker Rivayetlerin Dini Düşünceye Etkileri

Şâz ve münker rivayetlerin dini düşünceye etkisi, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kategoride değerlendirilebilir. Bu bölümde, öncelikle münker rivayetlerin dini düşünceye olumlu katkılarına değinilecek, ardından bu rivayetlerin sebep olduğu olumsuzluklar detaylı bir şekilde incelenecektir.

4.1. Şâz ve Münker Rivayetlerin Olumlu Etkileri

İlmi disiplinlerin gelişimi için çeşitli eğitim materyallerinin varlığı kritik öneme sahiptir. Bu materyaller, araştırmacıların ve öğrencilerin meseleler hakkında derinlemesine bilgi edinmelerine, çeşitli bakış açılarını anlamalarına ve düşünce süreçlerini genişletmelerine yardımcı olabilmektedir. Fakihler, vuku bulması imkân dâhilinde dahi olmayan pek çok farazi meseleyi, eğitim pratiği kazandırma işlevinden dolayı araştırmışlardır.

Münker rivayetler geniş perspektifte bir etki alanına sahiptir. Daha önce değinildiği üzere hadis, tefsir, kelam, lügat ilimleri ve fıkıh usulü alanlarının tamamında “münker” veya onunla anlam ilişkisi bulunan “şâz”, “mevzû”, “ferd”, “garîb”, “infirad” gibi kavramlar çerçevesinde oluşan geniş bir edebiyat mevcuttur. Nitekim zikredilen hadis ıstılahlarının tamamının lügat ilminde de kullanıldığı görülür.⁸³ Örneğin; fıkıh usulü eserlerinde, şâz ve münker kapsamında değerlendirilmesi mümkün bazı rivayetler, haber-i vâhid

⁸² Zikredilen rivayetlerin tahriri için bk. Muhammed Saîd Bekr, “el-Hadîsü'l-mevzû ve eserühü fi'l-hayâti's-siyâsiyye”, *Hey'etü Ulemâ Filistin* 4 (2020).

⁸³ Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lugati ve envâ'iha*. 1/147-181

başlığıyla tartışılmıştır.⁸⁴ Şâz kıraatler, önemli ulûmü'l-Kur'an meselelerindedir.⁸⁵ Çeşitli İslâmî ilimlerdeki öğreti ve pratiklerin oluşumunda şâz kıraatlerin ciddi etkisi olmuştur.⁸⁶ Münekkit imamların cerh ve ta'dil ilmini ve hadislerin tashih ve tad'if metotlarını geliştirmelerinde de münker ve şâz rivayetlerin rolü önemlidir. Yahya b. Maîn şöyle demektedir: "Yalancılardan hadis yazdık. Bu vesileyle tandırı tutuşturup taze ekmek pişirdik."⁸⁷

Şâz ve münker rivayetler, İslâm toplumunun farklı dönemlerindeki kültürel ve sosyal dinamikleri yansıtır. Söz konusu rivayetlerin analiz edilmesi, o dönemlerdeki sosyal yapıları, gelenekleri ve inançları anlamaya katkı sağlar. Ayrıca, tarihî şahsiyetleri farklı bakış açılarıyla değerlendirmede ve olayların bağlamını anlamada şâz ve münker rivayetlerin etkili rolü vardır. İnsanların mevzubahis rivayetlere karşı tutumları, inanç, düşünce ve ahlak anlayışlarını yansıtır. Ayrıca, şâz ve münker rivayetlerin isnad, kaynak ve muhteva analizi, "dini metinlerin" güvenilirliğini sorgulama imkânı sunar ve dini pratiklerin derinleştirilmesine katkı sağlar. Bu şekilde, bireylerin din algılarının daha sağlam, derinlemesine ve bilinçli bir temele oturtulmasına olanak tanınır.

4.2. Şâz ve Münker Rivayetlerin Olumsuz Etkileri

Münker ve şâz rivayetlerin İslâm toplumunda yayılmasının ciddi manada olumsuz etkileri vardır. Bid'at ve hurafelerin yaygınlaşması, ihtilaf ve tefrikanın çoğalması, dinî öğretilerin anlaşılması problemi, inanç ve amel konusundaki şüpheler, dinde aşırılık ve din istismarı konuları, münker ve şâz rivayetlerin başlıca olumsuz etkileri arasında aşağıdaki gibi zikredilebilir:

4.2.1. Bid'at ve Hurafelerin Yayılması

Bid'at kavramı için farklı tarifler mevcuttur. Münker rivayetlerden kaynaklanması yönüyle ele alındığında, şer'î delile dayanmayan ve din adına

⁸⁴ Tacettin Çetintürk, "Mezheplerin Haber-i Vâhid İle Amel Etmek İçin Benimsedikleri Şartlar ve Bu Şartların Hükümlere Etkisi -Kitâbu'l-Cenâiz Özelinde-", *Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (15 Aralık 2021), 60-83.

⁸⁵ Mehmet Maşuk Acar, "Kur'an'ın Yaygın Tanımı Açısından Şâz Kıraatin Değeri", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (31 Aralık 2022), 243-267.

⁸⁶ Engin Olaş, *Şâz Kıraatlerin Çeşitli İslâmî İlimler Bağlamında Değeri* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁸⁷ İbn Receb, *Şerhü 'İleli't-Tirmizî*, 1/383.

ihdas edilen amellerin tamamının bid'at kapsamında değerlendirildiği söylenebilir.⁸⁸ Hurafelerden maksat ise, ilgi ve hayret uyandıran sözler ve yalan haberlerdir.⁸⁹ Bid'at, çalışmanın ilerleyen aşamalarında münker rivayetlerin olumsuz etkileri arasında zikredilecek olan dinde aşırılıktan farklıdır. Peygamber (s.a.s) döneminde dinde aşırılığın örnekleri bulunmaktadır. Ancak, bid'atların dinde aslı yoktur ve Hz. Peygamber'den sonra türemişlerdir. Örneğin bir kişinin, Hz. Peygamber'in sünnetinde sabit olan oruç ve namaz gibi nafile ibadetlerden fazlasını yapması bid'at kapsamında değildir. Ancak bu temayül, Hz. Peygamber'in sakındırdığı aşırılık kapsamındadır.⁹⁰

Allah Teâlâ yüce kitabında dinin tamamlanarak kemale ulaştığını belirtir.⁹¹ Dinin kemale ermesi, olumlu veya olumsuz yönde hiçbir müdahaleyi kabul etmediği anlamına gelmektedir. İbn Abbas bu hakikate şu sözleriyle işaret etmiştir: "Bid'at ihdas eden hiçbir kimse yoktur ki, ondan daha hayırlı olan bir sünneti ihmal etmiş olmasın."⁹² Peygamber (sas) pek çok münasebetle bid'atlerden sakındırmış ve din adına ihdas yapanları Allah'ın, meleklerin ve insanların diliyle lanetlemiştir.⁹³ Ulemadan pek çok kişi de Müslümanları bid'atlerden sakındırmak amacıyla eser telif etmiştir.⁹⁴

Münker ve şâz rivayetlerin bid'at ve hurafelerin meşrulaştırılması için kullanılması, Hz. Peygamber ve sahabe sonrası dönemleri en fazla meşgul etmiş sorunlardandır. Söz konusu rivayetler, Peygamber'den (sas) sonra din adına ihdas edilen bazı ibadet ve uygulamaların meşrulaştırılması için kullanılmak istenmiştir. Ayrıca, dinî metinlerin orijinal anlamından sapmasına ve yanlış yorumlanmasına yol açması da şâz ve münker rivayetlerin olumsuz etkileri arasındadır. Örneğin; bazı münker rivayetlere dayanarak, Aşure günü

⁸⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî, *el-İ'tisâm*, thk. Selîm b. 'İd el-Hilâlî (Suudi Arabistan: Dârü İbn Affân, 1413-1992), 1/50.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, 2/25.

⁹⁰ Bid'at ve hurafelerin ortaya çıkış nedenleriyle ilgili tafsilat için bk. Cağfer Karadaş, "Dine Yabancılaşma Aracı Olarak Bid'at ve Hurafe / البدعة والخرافة كآداتين للاعتراب عن الدين", *İlahiyat Akademi* 3 (06 Eylül 2016), 24-40.

⁹¹ el-Mâide 5/3

⁹² Şâtübî, *el-İ'tisâm*, 1/39.

⁹³ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Fedâilü'l-Medîne", 1 (No. 1870).

⁹⁴ Abdulvehhab Gözün, "Bid'at Literatürünün Hikâyesi -Beş Klasik Eser Özeline-", *Artuklu Akademi* 6/2 (30 Aralık 2019), 253-278.

gözlere sürme çekmenin ve beyaz horoz ikram etmenin sünnet olduğunu söyleyenler olmuştur.⁹⁵ Recep ayının bazı gecelerinin ve bu gecelerde ibadet etmenin fazileti hakkında çok sayıda münker ve münferid rivayet bulunmaktadır. İbn Hacer konuyla ilgili yazdığı bir risalede, receb ayının kendisi, bu ayda oruç tutulması veya receb ayındaki bir geceyi ibadetle geçirmenin önemine dair hüccet değeri taşıyan hiçbir rivayetin olmadığını belirtmektedir.⁹⁶

4.2.2. İhtilaf ve Tefrika Oluşturması

Münker ve şâz rivayetler, taassup ve bölünmeye zemin hazırlayarak Müslümanlar arasında tefrikaya neden olabilmektedir. Bu rivayetlerin Peygamber algısında dahi Müslümanlar arasında ihtilafa sebebiyet verdiği görülür. Örnek olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen *Sen olmasan âlemleri yaratmazdım* mevzu rivayetini zikretmek mümkündür.⁹⁷ Bazıları, bu uydurma rivayetin manasını tasdik ederek bütün kâinatın Hz. Peygamber'in nurundan yaratıldığını iddia etmektedirler.⁹⁸ Bu düşüncenin naslara, Kur'an ve sünnetin ruhuna aykırı olduğu açıktır. Yüce Allah'ın, bütün insanları kendisine kulluk ve ibadet için yarattığını ifade eden Kur'an'da açık nas bulunmaktadır.⁹⁹ Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerin tamamı insanları bu hakikate davet etmiştir. Kur'an ayetlerinde Hz. Peygamber'in yaratılış bakımından sıradan bir beşere denk olduğuna ancak vahiy alması, ahlakı, insanlara örnek ve âlemlere rahmet olması gibi manevi yönleriyle temeyyüz ettiğine dikkat çekilmektedir.¹⁰⁰ Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimet olan yaratma fiilini başka bir beşerin varlığına indirgeyen anlayışın, Kur'an ve sünnet inancından ne derece uzak olduğu ortadadır. İlahi mesajın aksine bu rivayet, insan merkezli din anlayışını temellendirmeye çalışmaktadır.

⁹⁵ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, 1/287.

⁹⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tebyînü'l-'aceb fi mâ verede fi fazli Receb*, thk. Târik İvazullah (Mısır: Müessesetu Kurtubatü'l-Kâhire, ts.), 23.

⁹⁷ Ebü'l-Fezâil Radyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *el-Mevzûât*, thk. Necm Abdurrahman Halef (Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn li'l-Turâs, 1405-1984), 52.

⁹⁸ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-illbâs*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf (el-Mektebetü'l-Asriyye, 1421-2000), 2/192.

⁹⁹ ez-Zâriyât 51/56

¹⁰⁰ Fussilet 41/6; el-Ahzâb 33/21; Kalem 68/4; bk. el-Enbiyâ 21/107

Ümmet arasındaki ihtilaf ve tefrikayı meşrulaştırmak amacıyla *Ümmetimin ihtilafı rahmettir* rivayetini kullananlar olmuştur. Fıkhî yoruma açık ahkâm meselelerindeki farklı ictheadların pratik uygulamalarda esneklik ve kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle, tabiîn döneminde söylendiği muhtemel olan bu söz,¹⁰¹ bazıları tarafından Hz. Peygamber'e nispet edilerek tefrikayı meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Ali el-Kârî (öl. 1014/1605), *Ümmetimin ihtilafı rahmettir* rivayetinin aslının olmadığına imamların hükmettiğini belirttiikten sonra, Hattâbî'nin (öl. 388/998) bu rivayeti *Garîbü'l-hadîs* eserinde zikretmesine istinaden, hadisin mevzu olmaması ihtimaline dikkat çeker.¹⁰²

Ümmetimin ihtilafı rahmettir sözünün, zaman içinde maksadını aşarak tefrikaya hizmet eder hale geldiği görülür. Ahkâma taalluk eden fıkhî ictheadlardaki farklı anlayışlar dışında, ihtilafa götüren yollara kapı aralanmaması için Müslümanlara uyarı ve telkinlerde bulunan çok sayıda nas mevcuttur.¹⁰³ Müslümanların sorunlarını bir araya gelerek istişare ile çözmeleri Kur'an ve sünnette teşvik edilen en doğru yöntemdir.¹⁰⁴ Naslarda Allah'ın rahmetinin topluluk ve cemaat ile beraber olduğu açık bir şekilde belirtilmekte ve ihtilafın bir azap çeşidi olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁰⁵ Kur'an ve sünnet, kardeşliği, birlik ve beraberliği emretmekte, ittifakı bozacak cedel ve tartışmalardan ise sakındırmaktadır. Hadislerde, ilimde derinleşme arzusuyla, kulluk ve Müslümanlık bilincini artırmaya faydası olmayan sorulardan kaçınılması tavsiye edilmektedir. İmam Buhârî cedel, tartışma, çok soru sorma, kıyas ve re'ye aşırılık gibi hususların tamamını *el-Câmi'ü's-sahîh*'inde ihtilaf ve tefrikaya sü-

¹⁰¹ Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'ir, ts., 26/300.

¹⁰² Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Âli b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a el-ma'rûf bi'l-Mevzû'âti'l-kübrâ*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrut: Dârü'l-Emâne/Müessesetü'r-Risâle, ts.), 84.

¹⁰³ Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, "İ'tisâm", 26.

¹⁰⁴ eş-Şûrâ 42/38

¹⁰⁵ *Rabbinin rahmet ettikleri müstesna ihtilaf etmekten geri durmayacaklardır. (Hûd 11/18-19), De ki: Üstünüzden ve altınızdan size azab göndermeğe, sizi fırka fırka yapıp kiminize kiminizin huncunu tattırmağa Kadir olan O'dur. Anlasınlar diye ayetleri nasıl yerli yerince açıkladığımızı bak. (el-En'am 6/165)* Bu ayetlerde açık bir şekilde rahmetin ihtilafta değil ittifakta olduğu belirtilmiştir.

rükleyen etkenlerden saymakta ve Müslümanların geçmiş ümmetlerin durumuna düşeceğini ifade eden hadisi ihtilaf bağlamında zikretmektedir.¹⁰⁶

4.2.3. Tekellüfe Yol Açması

Dinî metinler insan aklına ve fıtratına uygun, idraki kolay hakikatlerdir. Hz. Peygamber bâtıldan uzak, anlaşılır, amel edilebilir, zorluk ve külfet yüklemeyen bir din getirdiğini vurgular.¹⁰⁷ Bir başka rivayette de getirdiği dinin gecesinin gündüz gibi olduğunu söyleyerek dinin anlaşılır olmasına dikkat çeker.¹⁰⁸ Pek çok Kur'an ayetinde de dinî öğretilerin muhkem olduğu ve insan için kolaylaştırıldığı vurgulanmaktadır.¹⁰⁹ Hz. Ömer "Tekellüften nehyedildik"¹¹⁰ sözüyle, dinin anlaşılmaz hale getirilmesinin kerahetine işaret eder. Şâz ve münker rivayetlere istinaden yapılan yorumlar ise dinî metinlerin anlaşılmasını zorlaştırır, doğruyu bâtil, bâtili ise hakikat suretinde gösterme eğiliminde olur. Dinî metinleri mitolojik ve fantastik bir surette yansıtmaya temayülündeki bu rivayetler, esasında din olgusunu insan hayatından uzaklaştırarak yaşanabilirliğini imkânsızlaştırır. Sonuç olarak da "dini metinler çok derin, onları anlamaya gücümüz yetmez" düşüncesi zihinlere tahakküm eder. Bu noktaya gelen bir insanın, artık din ile sağlıklı bağ kurması zorlaşacağından, dini terk etme, uzaklaşma veya istismara maruz kalması kaçınılmazdır.

Bir başka örnek olarak Allah Teâlâ, Kur'an ayetlerini anlamak için aklımızı kullanmamızı, tefekkür etmemizi, bilmediğimiz konuları uzmanlarına danışmamızı emreder. Ancak halk arasında yaygın olarak dile getirilen *Ben ilmin şehriyim. Ali ise kapısıdır* rivayetine göre ilim öğrenmek ve Hz. Peygamber'i anlayabilmek için öncelikle Hz. Ali'nin tedrisatından geçmek gerekir. Böylesi bir inanın Müslümanlara yükleyeceği zorluk ve külfetin boyutunu tahayyül etmek zordur. Bu anlayışa göre, Hz. Ali'ye onaylatılmayan dinî bilgi şüphelidir. Çünkü Hz. Peygamber'e ulaşabilmek için öncelikle bilginin Hz. Ali'ye arzedilmesi gerekmektedir. Hz. Ali'yi masumlaştıran bu sorunlu anla-

¹⁰⁶ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İ'tisâm", 14.

¹⁰⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İman", 28.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnavut, vd. (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430-2009), "Ebvâbü's-sünne", 6 (No. 45).

¹⁰⁹ Hac 22/78; en-Nisâ 4/28; Bakara 2/286 .

¹¹⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İ'tisâm", 3 (No. 7293).

yış, bir başka yönüyle de Hz. Peygamber'in konuştuğu her konuda Hz. Ali'nin görüşünü araştırmayı zorunlu kılar. Tirmizî, Şerîk b. Abdullah (öl. 177/794) isnadıyla gelen bu hadisin garîb ve münker olduğunu belirtir.¹¹¹ Ukaylî (ö. 322/934) de hadisin hiçbir tarikinin sahîh olmadığını söyler.¹¹²

4.2.4. Dine Dair Şüpheler Oluşturması

Şâz ve münker rivayetler özellikle İslâm'ı itibarsızlaştırma ve hakkaniyete gölge ve şüphe düşürme arzusunda olan, objektiflikten uzak mülhîd ve müfsitlerin en fazla medet umdukları malzemelerdir. Bu faaliyetler, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar devam ede gelmiştir. İslâm âlimleri ve yöneticileri ilhad ve ifsat faaliyetlerine karşı sürekli bir mücadele içinde olmuşlardır. Şâz ve münker rivayetlerin en belirgin özelliği, İslâm'ın genel prensip ve naslarına aykırı olmalarıdır. Söz konusu rivayetler aracılığıyla her dönemde İslâm'ın çelişkili bir din olduğu izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Örneğin; Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu konusunda hiçbir ihtilaf yoktur. Ancak Muhammed b. Saîd adında ilhad faaliyetleri yürüten biri, *Ben peygamberlerin sonuncusuyum. Allah'ın dilemesi müstesna benden sonra peygamber gelmeyecektir* rivayetini ihdas etmiştir. İbn Cevzî'nin belirttiği üzere "Allah'ın dilemesi müstesna" kısmını Muhammed b. Saîd uydurmuştur. Bu kişi, Zenâdık faaliyeti yürüttüğü gerekçesiyle Halife Mansûr döneminde idam edilmiştir.¹¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın hiçbir mahlûkata benzemediği sabittir.¹¹⁴ Bazı münker ve uydurma rivayetlerde ise Allah'ın arife gecesinde siyah bir devenin sırtında gelerek binek üzerinde olanlarla tokalaştığı, yayalara ise sarıldığı iddia edilmiştir. Bir başka münker rivayette de Allah'ın, melekleri, kolları ve göğsündeki kıllarından yarattığı uydurulmuştur.¹¹⁵

4.2.5. Dinde Aşırılık

İnsan tabiatı aşırılığa yatkındır. Bencillik, güven eksikliği ve yaşanan travmalar, insandaki aşırılık arzusunu daha fazla tetikleyebilir. Duyguların

¹¹¹ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Menâkıb", 20 (No. 3723).

¹¹² Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmutî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1404-1984), 3/149.

¹¹³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzûât*, 2/5.

¹¹⁴ eş-Şûrâ 42/11

¹¹⁵ Daha fazla örnek için bk. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, 1/84.

eğitilmemesi durumunda, aşırılık arzusu kişinin bireysel, sosyal, toplumsal, dinî ve dünyevî yaşamının tamamını olumsuz yönde etkileyebilir.

Din eğitiminin temel gayelerinden biri, insanın duygu dünyasındaki itidali sağlamaktır. Yüce Allah insana yürürken¹¹⁶, konuşurken¹¹⁷, ibadet yaparken¹¹⁸, mal tasarrufu¹¹⁹ ve benzeri hallerinde itidalli olmasını emreder. Hz. Peygamber, yeme, içme, uyku ve aile bireylerinin hak ve hukuklarını ihlale götüren aşırılığı, Allah'a ibadette bile tasvip etmeyerek bu haklara riayet etmeyenlerin sünnetinden uzak olduklarını belirtmiştir.¹²⁰

Dinde itidalli olmak, dinî ve insanî değerlere yapılan saldırılara duyarsız kalmayı gerektirmemektedir. Bilakis, insanlığın devamı ve selameti için adalet adına zulüm ve bâtıla karşı mücadele etmek, itidalli olmanın bir gereğidir. Müslümanların dikkatini bu hakikate çeken onlarca Kur'an ayeti mevcuttur.¹²¹ İtidalli emreden dinî öğretiler, tutarlı ve ilkeli bireyler yetiştirmeyi hedefler. Tutarlı olmak, davasının hak olduğunu iddia eden herkesin uyması gereken bir kıstastır. Kur'an-ı Kerim, kendisinin Allah'tan gelen hak bir kitap olduğunu ispat için çelişki barındırmadığını öne sürmüştür. Bazı filozoflar tutarlı olmayı bir filozofun en büyük sorumluluğu olarak tanımlamış ve itidalin, insanın ahlaki değerlerinin bütününe yansımaları gerektiğini savunmuşlardır.¹²²

İtidali emreden muhkem ve meşhur nasların aksine, aşırılık ve ruhbanlığa teşvik eden münker ve şâz rivayetler, insanın fıtratına, aklına ve sosyal hayatına uygun olmayan aşırılığa yönlendirebilmektedir. Özellikle de geçmiş ulemanın bazı şâz ve münker rivayetleri eserlerine almasındaki şartlar ve sosyolojik gerekliliklerin göz ardı edilmesi durumunda mevzubahis rivayetlerin doğrudan dinin ana teması haline getirilmesi tehlikesi vardır. Nitekim ulema-

¹¹⁶ Lokmân 31/19

¹¹⁷ Lokmân 31/19

¹¹⁸ el-Müzzemmil 73/1-4

¹¹⁹ el-İsrâ 17/111

¹²⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Nikah", 1 (No. 5063).

¹²¹ Ahmet Çelik, "Kur'an Ve Sünnette Ortayol, Aşırılık Kavramları ve Müslümanların Bugünkü Durumları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (30 Aralık 2007), 36-50.

¹²² Fatma Yüce, "Ahlakta Tutarlılık ve Denge Modeli: Aşırılık ve Eksiklik Ortasında, Objektif ve Bütüncül Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (15 Aralık 2019), 1262-1263.

dan pek çok kişi, İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* eserindeki çok kıymetli faydaların yanı sıra, yeme, içme, uyku ve sosyal yaşantıda ruhbanlığa teşvik eden, Kur'an ve sünnetin itidal ruhuna aykırı bazı rivayetler barındırdığı gerekçesiyle eleştirmiştir.¹²³ Örneğin; Gazzâlî sahâbenin, lezzetli yiyecekleri şakavet alameti görerek terk ettiklerini iddia eder. Akabinde, Vehb b. Münebbih'ten naklettiği bir rivayette, semada iki meleğin karşılaştığını, bunlardan birinin, canı balık çeken kötü bir yahudi için balık temin etmeye gittiğini, diğer meleğin ise canı yağ çeken bir abidin önündeki yağı dökmeye gittiğini zikreder.¹²⁴ Allah yolunda infak etmek niyetiyle dahi mal ile işgalin mekruh ve zararlı olduğunu savunan Gazzâlî, bu iddiasını sahâbenin, Allah'ı zikreden bir zâkiri, Allah yolunda malını infak eden zenginden daha faziletli bulduklarına delalet eden bir takım şâz ve münferid rivayetlerle destekler.¹²⁵

4.2.6. Din İstismarı

Din istismarı, dinî değerlerin çeşitli çıkarlar için kullanılmasıdır. Bu tür istismarlar, bir dine inanmayanlar tarafından yapılabileceği gibi o dine inananlar tarafından da gerçekleştirilebilir.¹²⁶ Kur'an'da dinin sadece Allah'a has kılınması gerektiği vurgulanmakta¹²⁷ ve Allah ile aldatılmayın uyarısı yapılmaktadır.¹²⁸ Ayrıca, dinî hassasiyetleri istismar edilen insanların, ahirette istismarcı önderlerini lanetleyeceklerinden bahsedilmektedir.¹²⁹

Din istismarcıları için münker ve şâz rivayetler önemli bir sömürü aracıdır. Bu rivayetler vesilesiyle, bazı nesne veya şahıslara şifa ve kurtarıcılık gibi kutsiyetler atfedilerek insanların istismar için hazır hale getirilmeleri hedeflenebilir. İstismarın örneklerine bilhassa din, siyaset ve ekonomi alanlarında

¹²³ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavud, vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404-1985), 19/339-340.

¹²⁴ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 3/92.

¹²⁵ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/270-271.

¹²⁶ Adil Öztekin, "Söyleşi 'Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı'", *İlahiyat Akademi* 3 (06 Eylül 2016), 165-166.

¹²⁷ ez-Zümer 39/11

¹²⁸ Fâtır 35/5

¹²⁹ el-Ahzâb 33/66-68

tarihin her döneminde rastlamak mümkündür. Örneğin, Şîa imamlarını masumlaştıran ve onların beşerin fevkinde bir güç ile gaybdan haberler aldığını iddia eden Usul-i hamse olarak bilinen Şîa kaynakları bu neviden rivayetlerle doludur. *Nehcü'l-belâğa* şârihi İbn Ebü'l-Hadîd (ö. 656/1258), şahısların faziletiyle ilgili ilk olarak Şîa'nın hadis uydurduğunu Ehl-i sünnetten bazı kişilerin de onlara aksi yönde hadisler uydurarak mukabele ettiklerini belirtmektedir.¹³⁰ Ticari kazanç amacıyla sarımsağın, patlıcan ve et gibi bazı sebzelerin faydalarına dair rivayetler uydurulmuştur.¹³¹ Yanmaz kefen adıyla ceylan derilerini satanlarla ilgili sosyal medyada güncel haberler mevcuttur.

5. Şâz ve Münker Rivayetlere Doğru Yaklaşım

İslâmî ilimlerde derinlemesine uzmanlaşmak ve eleştirel bakış açısı geliştirmek için şâz ve münker rivayetlerin incelenmesi önemlidir. İslâm toplumunun çeşitli dönemlerindeki kültürel ve sosyal dinamiklerini, gelenek ve inançlarını anlamak için söz konusu rivayetlere müracaat etmek faydalıdır. Bazen toplum ve bireylerin ıslahı adına da şâz ve münker rivayetlerin kullanılabilirdiği unutulmamalıdır. Örnek olarak, *İlim Çin'de bile olsa alın* rivayetini zikretmek mümkündür. Hadis uleması, bu hadisin Hz. Peygamber'e nispetinin bütün tariklerinde sorunlu olduğunu ve aslının olmadığını belirtmişlerdir.¹³² Ancak bu rivayet, eğitimin önemini ifade etmek ve insanları ilim için çeşitli bölgelere seyahate teşvik için halk arasında yaygın olarak kullanılmıştır.

Şâz ve münker rivayetlerin kaynağı araştırılarak bu rivayetlerin kullanılmasındaki dinî, siyasî ve ekonomik gerekçeler tespit edilmelidir. Şâz ve münker rivayetlerin tespitinde mütekaddim ulemanın geliştirdiği cerh-ta'dîl ve illel ilimlerine müracaat son derece önemlidir. Münker ve şâz rivayetlerin tespitinde metin tenkidi kriterlerinden de faydalanılmalıdır. Bu rivayetlerin en bariz alameti, Kur'an ve sünnetin genel prensiplerine aykırılıktır. Şâz ve münker rivayetler tarihi olaylar bağlamında değerlendirilmeli ve ortaya çıktıkları dönemin bâtil inanç, bid'at ve hurafeleriyle ilişkileri araştırılmalıdır.

¹³⁰ Ebu Hâmid İzzüddin İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemirî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419-1998), 3075.

¹³¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Mevzûât*, 3/123-124.

¹³² Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül-ilbâs*, 2/49.

Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği üzere dinin temel amacı, sakınan insanlara hakikat arayışı yolculuğunda kılavuzluk etmektir.¹³³ Din, insanın hayatındaki bütün alanlarda mevcuttur. Yüce Allah insan için seçtiği İslâm dinini tamamladığını belirtmiştir.¹³⁴ Ayetin delalet ettiği üzere din kemale ermiştir ve her türlü müdahaleden müstağnidir. Münker rivayetler dine müdahale kapsamında değerlendirileceğinden, söz konusu rivayetlerin dinî bilinç ve kulluk telakkisine faydalı olduğu düşüncesi Kur'an ile çelişmektedir. Şâz ve münker rivayetlerin zararından emin olmak zordur. *Musannef* adlı eserin müellifi Abdürrezzâk şöyle der: "Biz önceleri garîb hadislerin faydalı olduğunu düşünürdük. Ancak daha sonra bunların şer olduğunu anladık."¹³⁵

Din, sihir değildir. İnsanların gözünü boyayarak etki altına almaya çalışmaz. Din, güzel ve etkili söz söyleme sanatı da değildir. Kur'an kendisine yöneltilen bu iddiaları kesin olarak reddeder. Din, nasihattir. Doğru yola irşad eden hakikatlerdir. Ayetleri muhkem ve anlaşılırdır. Din, itidaldir. Tekellüf, ihtilaf ve çelişkiden uzaktır. Gereksiz ayrıntılarla zihin karışıklığına neden olmaktan kaçınır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Andolsun biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?"¹³⁶

Şâz ve münker rivayetlerdeki mübalağa üslubu, dinin ciddiyetini ortadan kaldırarak dini metinlere masal görünümü verebilmektedir. Kur'an ve sahih sünnet ile uyuşmayan tekellüf ve mübalağa yüklü söz konusu muhdes rivayetler, dinin yanlış algılanmasına, dine karşı şüpheler oluşmasına ve insanların dinî duygularının istismarına kapı aralama potansiteline sahiptir.

Dinî kaynak değeri taşımadığı bilinciyle, şâz ve münker rivayetlerden sadece hikmet kabilinden istifade edilebilir. Örneğin, Gazzâlî'nin *İhyâ'* sında bulunan uyku, yeme, içme ve sosyal yaşantı konularında bazen ruhbanlık derecesine ulaşan rivayetlerin muhtevasıyla doğrudan amel etmek yerine, manevi arınma ve psikolojik tedavi için onlardan faydalanma imkânı üzerine düşünülebilir. Ancak bu ve benzeri rivayetler üzerine inanç ve ibadet sistemi

¹³³ el-Bakara 2/2

¹³⁴ el-Mâide 5/3

¹³⁵ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimplâ'*, thk. Max Weisweiler (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981), 58.

¹³⁶ el-Kamer 54/32

inşa edilmemeli, dinî söylem geliştirilmemelidir. Çünkü aksi eğilimin, Müslümanlar arasında ihtilaf ve tefrikaya yol açabildiği tarihi tecrübeyle sabittir.

Şâz ve münker rivayetlerin zararından sakınabilmek için bilhassa Kütüb-i-Sitte gibi meşhur hadis külliyatlarında bulunmayan rivayetler araştırılarak tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Kur'an ve sünnetin prensipleriyle çelişen ve bu naslardaki öğretilerle uyuşmayan aşırılık, tekellüf, cedel ve ihtilafı tetikleyen rivayetlerden kaçınılmalıdır. Hatîb el-Bağdâdî ideal bir hadis talebesinin ahlak ve metodunu şu sözleriyle çok güzel özetlemiştir:

“Bir muhaddis için şeref olarak, isminin Hz. Peygamber'in ismiyle beraber zikredilmesi kâfidir. Yüce Allah'ın bu şeref ve mertebeyi nasip ettiği bir kişinin, Resûlullah'ın (sas) sünnetini araştırması, kaynak ve istidlalde doğru bir yöntem takip etmesi, hadisleri ehlinde alması, hadis ile tefakkuh etmesi, ahkâmında ictihad etmesi, manalarını araştırması ve edebiyatla teeddübü vaciptir. Menfaati az, faydası uzak şâz ve münker rivayetlerden yüz çevrilmelidir. Bâtıl ve uydurma rivayetler araştırılmalıdır. Analiz, hıfz, zabt ve tehzîb konularında hadisin hakkı eksiksiz verilmelidir.”¹³⁷

Sonuç

Münker ve şâz rivayetler, genellikle İslâm öncesi dinlerin prensip ve öğretileri, etki alanı geniş bazı ekoller ve muhtelif amaçlarla telif edilmiş hadis külliyatları aracılığıyla geniş alanlara yayılabilmektedir. Bu rivayetler, çeşitli siyasi, ekonomik, dinî ve şahsi çıkarlar için tarih boyunca kullanılmıştır.

İslâmî ilimlerin gelişip olgunlaşmasında şâz ve münker rivayetlerin etkili rolü vardır. Söz konusu rivayetler, hadis, tefsir, lugat, fıkıh ve kelam gibi alanlarda zengin bir literatürün oluşmasına, İslam toplumunun farklı dönemlerindeki kültürel ve sosyal dinamiklerin, gelenek ve inançların anlaşılmasına katkı sumaktadır. Şâz ve münker rivayetlerin araştırılması, İslâmî ilimlerin derinlemesine analiz edilmesine ve farklı bakış açıları geliştirilmesine fayda sağlayabilir. Şâz ve münker rivayetlerin İslâmî ilimlerle meşgul olan araştırmacılara zengin bir materyal sunması, onların bireysel uzmanlıklarını geliştirmelerine ve eleştirel bakış açısı kazanmalarına olanak tanır. Söz konusu rivayetler, sadece tarihî bağlam ve metin analizinde değil, aynı zamanda me-

¹³⁷ Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, 1/87.

todolojik yaklaşımların çeşitlenmesinde de etkili olmuştur. Manevi arınma ve öze dönüş teşvik eden bazı hikmetli yönlerinden de istifade edilebilir.

Münker ve şâz rivayetler mübalağalı üslubu, mitolojik hikâyeleri ve ana akım rivayetlerde bulunmayan birtakım detaylarıyla insanların dikkatini cezbetme potansiyeline sahiptir. Kur'an ve sünnette işaret edilen mutedil, anlaşılır ve dosdoğru yoldan saptırarak, Müslümanlar arasında tefrikaya neden olabildikleri görülmektedir. Bid'at, hurafe, tutarsızlık, aşırılık, tekellüf, din istismarı ve dine karşı şüphe oluşturmaları gibi hususlar bu rivayetlerin sebep olduğu başlıca olumsuzluklardır. Münker ve şâz rivayetler genellikle Kur'an ve sünnetin temel prensip ve öğretileriyle çelişirler. Bu çelişki bazen açık, bazen de gizlidir. İsnad ve metin tenkidi kriterleri takip edilerek şâz ve münker rivayetlerin tespiti mümkündür. İsnad tenkidinde münekkit muhaddislerin değerlendirmelerinden yararlanılmalıdır. Nasların bütünselliği ve Hz. Peygamber'in din eğitimindeki metodu bu rivayetlerin tespitinde kritik öneme sahiptir. Dinî düşünce ve öğretilerde bu rivayetlerden medet umulmamalıdır. Unutulmamalıdır ki dininin sahibi yüce Allah insana şah damarından daha yakındır ve her şeyi bir ölçüyle yaratmıştır. İyi ya da kötü niyetle yapılacak her türlü müdahale, bu eşsiz denge ve düzene zarar verebilir.

Kaynakça

- Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'ir. 30 Cilt, ts.
- Acar, Mehmet Maşuk. "Kur'an'ın Yaygın Tanımı Açısından Şâz Kıraatin Değeri". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (31 Aralık 2022), 243-267.
- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1421-2000.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Câmi' li ulûmi'l-İmam Ahmed*. 22 Cilt. Mısır: Dârü'l-fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîkû't-Türâs, 1. Basım, 1430-2009.
- Alkan, Ahmet. *Hicri İlk İki Asır Fıkah Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü*. Fecr Yayınevi, 2021.

- Aslan, Muhammed. "Mütekaddimîn Ve Müteahhirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis". *The Journal of Academic Social Science Studies* 9/Number: 62 (01 Ocak 2017), 263-274.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Şerhü Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1420-1999.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, ts.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Dammam: Dârü İbni'l-Cevzi, 1. Basım, 1432-2011.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit -. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr Avâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1424-2003.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit -. *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm*. thk. Sükeyne eş-Şihâbî. 2 Cilt. Dimeşk: Tilâs li'l-Dirâseti ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1. Basım, 1405-1985.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed bin İsmâil bin İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sal-lallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed Züheyir b. Nâsır en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâr Tûkü'n-Necât, 1422-2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdusselam Muhammed Ali. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415-1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407-1986.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İmam Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 147-158.

- Çelik, Ahmet. "Kur'ân ve Sünnette Ortayol, Aşırılık Kavramları ve Müslümanların Bugünkü Durumları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (30 Aralık 2007), 31-51.
- Çetintürk, Tacettin. "Mezheplerin Haber-İ Vâhid İle Amel Etmek İçin Benimsedikleri Şartlar Ve Bu Şartların Hükümlere Etkisi -Kitâbu'l-Cenâiz Özetinde-". *Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (15 Aralık 2021), 60-83.
- Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair -'". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (30 Eylül 2007), 57-110.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar: İlet ve Şâz*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İsam Yayınları, 2017.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fî vasfî Sünenihî*. thk. Muhammed es-Sabbâğ. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavud, Muhammed Kâmil. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430-2009.
- Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), İbnü'l-Cevzî. *el-Mevzûât*. thk. Nureddin Boyacılar. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1418-1997.
- Ekrem Ziyâ el-Ömerî. *Buhûs fî târihi's-sünneti'l-müşerrefe*. 1 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 5. Basım, 1984.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm. *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418-1997.
- Engin Olaş. *Şâz Kırâatlerin Çeşitli İslâmi İlimler Bağlamında Değeri*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Esra Güleğül, Mehmet Erdem. "İslam Hukuk Literatüründe Şâz İctihatların Fıkhi Değeri". *İlahiyat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*. ed. Veli Atmaca. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2018.

- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Gözün, Abdulvehhab. "Bid'at Literatürünün Hikâyesi -Beş Klasik Eser Özetinde-". *Artuklu Akademi* 6/2 (30 Aralık 2019), 253-278.
- Itr, Nûreddin. *el-İmamü't-Tirmizî ve' l-müvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne' s-Sahîhayn*. 1 Cilt. Matbaatü Lecentü't-Te'lîfi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1. Basım, 1970.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Grâme el-Ömerî. 80 Cilt. Dârü'l-Fikr li'l-Tebaati ve'n-Neşr, 1416-1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnûsiyye li'l-Neşr, 1404-1984.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebu Hâmid İzzüddin. *Şerhü nehci'l-belâga*. thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemirî. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419-1998.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerriyya el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cem mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harûn. 6 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1399-1979.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. 1 Cilt. Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1. Basım, 1406-1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tebyînü'l-'aceb fî mâ verede fî fazli Receb*. thk. Târik İvazullah. 1 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtubatü'l-Kâhire, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326-1908.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, thk. İkrâmullah İmdâd el-Hak. *Ta'cîlü'l-menfe'a bi zevâidi ricâil'l-eimmeti'l-erba'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1. Basım, 1417-1996.

- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Câmi' fi'l-'ileli ve ma'rifeti'r-ricâl (rivâyetü'l-mervezî ve gayrihî)*. thk. Vasiyü'llah b. Muhammed Abbâs. 1 Cilt. Hindistan: ed-Darü's-Selefiyye, 1. Basım, 1408-1988.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavud, Âdil Mürşid, vd. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1422-2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîh İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnavut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1414-1993.
- İbn Kayyim El-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîhi ve'd-da'îf*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. 1 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1390-1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen İbn Mâce*. thk. Şuayb Arnavut, vd. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1430-2009.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Şerhü 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1407-1987.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâ' ulûmü'l-hadîs*. thk. Nüreddîn Itr. 1 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1406-1986.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1400-1980.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvi, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399-1979.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Şam: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1412-1991.

İsmâil Hakkı Bursevî. *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvît et-Tuncî vd. 8 Cilt. Magrib: Mektebetü Fudâle-el-Muhammediyye, 1. Basım, 1385-1965.

Karadaş, Çağfer. "Dine Yabancılaşma Aracı Olarak Bid'at ve Hurafe / Bid'ah and Superstitions as Tools of Alienation from Religion / البدعة والخرافة" *İlahiyat Akademi* 3 (06 Eylül 2016), 23-44.

Karadeniz, Hatice. "İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 57-92.

Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a el-ma'rûf bi'l-Mevzû'âti'l-kübrâ*. thk. Muhammed es-Sabbâğ. 1 Cilt. Dârü'l-Emâne/Müessesetü'r-Risâle, ts.

Koç, Mehmet-Sakallı, Talat. "Hadiste Şâz Kavramının Teşekkül Sürecinde İmam Şâfiî'nin Rolü". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (30 Haziran 2024), 52-71.

Muhammed Saîd Bekr. "el-Hadîsü'l-mevzû ve eserühü fi'l-hayâti's-siyâsiyye". *Hey'etü Ulemâ Filistîn* 4 (2020).

Mustafa es-Sibâî. *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1982.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhi'l-muhtasar bi-nakli'l-adl ani'l-adl ila Rasûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1334-1916.

Öztekin, Adil. "Söyleşi 'Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı' / Interview 'Religious Abuse from Different Aspects' / لقاء عن استغلال الدين بأبعاده المختلفة". *İlahiyat Akademi* 3 (06 Eylül 2016), 165-180.

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen. *el-Mevzûât*. thk. Necm Abdurrahman Halef. 1 Cilt. Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn li'l-Turâs, 2. Basım, 1405-1984.

- Şehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-gâye fî şerhi'l-Hidâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû 'Âiş Abdülmün'im İbrâhîm. 1 Cilt. Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li'l-Turâs, 1. Basım, 1422-2001.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *Edebü'l-implâ' ve'l-istimplâ'*. thk. Max Weisweiler. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1401-1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâ'iha*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419-1998.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî -. *el-İ'tisâm*. thk. Selîm b. 'İd el-Hilâlî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü İbn Affân, 1. Basım, 1413-1992.
- Tâberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evset*. thk. Tarık b. İvazullah ve Abdülmühsin b. İbrahim. 10 Cilt. Kahire: Darü'l-Harameyn, 1. Basım, 1416-1995.
- Tâberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419-1998.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdülm'uti Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404-1984.
- Yıldırım, Ahmet. "Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivayeti ve Rivayet Usülleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti". *İslamî Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997), 110-123.
- Yıldırım, Leyla-Karaman, Fikret. "Bid'at ve Hurafelerin Ortaya Çıkış Sebepleri". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Aralık 2020), 471-489.
- Yüce, Fatma. "Ahlâkta Tutarlılık ve Denge Modeli: Aşırılık ve Eksiklik Ortasında, Objektif ve Bütüncül Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (15 Aralık 2019), 1257-1277.

- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından 'Münkerü'1-Hadis' ve Farklı Kullanımları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15/1995-1996-1997 (1997), 200-210.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs*. thk. Ali Şîrî. 20 Cilt. Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1424-2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-îtidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed, Âdil Ahmed. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416-1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb Arnavud, vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1404-1985.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin Yılmaz, Muhammed. "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2002), 155-189.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Misrî el-Minhâcî. *el-İcâbe li-îrâdi me'stedrekethü 'Â'îşe 'ale's-sahâbe*. thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib. Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 1. Basım, 1422-2001.